

Bakó Boglárka

A terepmunka értelm(ezés)e, avagy az etikusság határán

The Meaning and Interpretation of Field Work, or the Margins of Ethical Conduct

Anthropological research conducted at the social field is rather time consuming. It is hardly possible to hope for admittance into a researched community in less than a year and, should a researcher seem to have been admitted, the finished research material can still precipitate indignation. Moving into the community, finding employment, adopting the lifestyle, becoming a relative... – all these taken together cannot guarantee the depth of a complex social and cultural body of knowledge. Although the „translation” of the completeness and the fragmentation, the familiarity and the knowledge gathered into the language of science can be a competent job, the researcher also needs to be bold enough to interpret the statements, which, in the interview situation, are not meant to the outside world. The interpersonal relationship between the questioner and the interviewed person fundamentally determine the interview. Therefore, it is essential what respondents think about a researcher; since this can influence what they will or will not talk about, which segment of their world they will open up and which one they will conceal, what they will think about their visual representation and textual appearance, and the method and dangers of the power of language. Using and/or abusing the cognitive interest that language offers – this is at stake in the case of research that can pretend to be objective but, should it also be true, it would also have to remain sovereign and subjective.

„A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem egykönnyen választható el a manipulációtól.”
(Clifford Geertz)

Tanulmányomban az antropológiai módszerrel készült terepmunka és elemzés előnyeiről, buktatóiról, teljességéről és töredezettségéről szeretnék írni. Napjainkban egyre elterjedtebb, kedvelt kutatási és elemzési móddá vált a kulturális antropológia módszere. Különböző tudományterületekről érkező kutatók használják anyaggyűjtési rendszerét, veszik át elemzési és megközelítési tapasztalatait. Mindemellett kevés szó esik arról, hogy az antropológiai terepmunka anyaggyűjtési módszere milyen veszélyeket hordozhat magában.

Az antropológiai terepmunkáról

A kulturális antropológia egy kutatási folyamat, melynek során a kutató közelről figyeli meg egy másik kultúra mindennapjait, jellegzetességeit, részt vesz életükben, lejegyzi és értelmezi megfigyeléseit és azt, amit a kutatott terepen élők látni engednek számára. Egy kulturális antropológiai terepmunka megköveteli, hogy a kutató ne csak átutazzon a terepen, hanem ott huzamosabb időt eltöltve „megélje” az általa kutatott közösség mindennapjait. Az intenzív és mély kapcsolatteremtés követelmény, s ezt biztosítja a helyben lakás. „Az intenzív terepmunka öröksége határozza meg a kutatás antropológiai jellegét”

(Clifford 2002: 3.), ez biztosítja azt a többlettudást, mélyebb ismeretet, melyet átmeneti, pár napos vizsgálódásokkal nem lehet elérni. A kulturális antropológia módszerével dolgozó kutató így egy sajátos anyagot kap, mely különbözik mind a kérdőíves módszerrel gyűjtött anyagoktól, mind a pár napos helyben tartózkodással készített interjúktól. A kutató a terepen él, beilleszkedik a közösségbe, átveszi/átveheti a helyi szokásokat, azaz idővel a kutató közösség tagjává válik, megtalálja, illetve a közösség tagjai megtalálják számára azt a helyet, pozíciót, amelyben „hétköznapiasodva” élhet a településen. Idővel a kutató „hasonulhat” terepéhez, ami nem feltétlenül könnyíti meg munkáját, de a mindennapi élet olyan szeletét is látni engedi számára, melyet más fajta terepmunkával nem lehet megismerni. Az így gyűjtött anyag nem biztos, hogy „dokumentálható”,¹ „mérhető” vagy általános következtetések levonására alkalmas, de elemezhetővé válik a lokalitás sajátos esete, mely kitágítható a mindennapok valóságára. Megismerhetővé válik az a belső kép, melyből egy közösség konfliktus megoldási kísérlete, a női/férfi szerepe, gyereknevelési gyakorlata, politikai, bürokratikus háttere máshogy elemezhető, mint „külső adatokból”. Tehát a kulturális antropológia módszertanából nézve, bármely terepen pár napos, néhány hetes terepmunkát végezni értelmetlen, hiszen így soha nem lesz a kutatónak olyan szempontú rálátása a közösségre, mint helyben tartózkodással.

Egy antropológiai munka anyaggyűjtése szituációfüggő: bizonyos helyen, bizonyos kulturális rendszerek által meghatározott, bizonyos társadalmi csoporthoz tartozó kutató és ugyanazon a helyen, valamilyen társadalmi csoporthoz tartozó adatközlő között történt párbeszéd alapján. Ebből a szempontból az antropológiát diskurzusnak, a történetmesélés egyik műfajának lehet tekinteni (Bruner 1999: 181.). Magát a beszélgetést sok minden befolyásolja. Egyrészt, hogy milyen nemű a kutató és az adatközlő. A nemi azonosság sok mindenben bizonyos cinkosságot alakíthat ki a beszélőtársak között. Így egy közösség női társadalmának szokásrendszere, viselkedésmintái egy női kutató számára könnyebben feltárhatóvá válnak, mint ugyanannak a közösségnek a férfivilág-mintái, szokásai.

Az interjúkészítést befolyásolja, hogy az interjú készítésének helyszíne ismert-e az adatközlő számára, azaz saját otthonában „látja vendégül” a kutatót, vagy neki kell elmennie egy számára idegen helyszínre. Az adatközlő „házigazda szerepe” egy interjú készítését könnyebbé teszi a beszélő és „kényelmesebbé” a kérdező számára, hiszen a hely miatti idegenség legyőzésével nem kell sem a kutatónak, sem az adatközlőnek bajlódnia. A készítendő interjúnak nemcsak a helyszíne fontos, hanem az is, hogy a beszélgetőtársak napja hogyan telt el. Egy egész napos mezei/városi munkából fáradtan hazatérő adatközlővel készített interjú rövid és felszínes lesz, ahhoz képest, amit ugyanezzel a beszélgetőtársunkkal készítenénk pihenő- vagy esetleg ünnepnapján. A beszélgetés leglényegesebb meghatározója az a viszony, ami a két ember között van. Így fontos, hogy az interjú alanya mit tart a kutatóról, mennyire veszi őt komolyan. Ez befolyásolja azt, hogy mit mond, és mit nem mond el neki, a világnak mely szeletébe enged betekintést, s melyet rejt el előle.

¹ Erre példa Michael Sinclair Stewart magyarországi oláh cigányok között végzett terepmunkája. Ahogy írja: „utólag ószintén állíthatom: adataim többsége közvetlen megfigyelésből és megfelelő helyzetben feltett kérdésekből származik.” (Stewart 1993: 33.). Azaz terepén nem készített interjúkat, mivel a roma közösség ezt nagyfokú ellenérzéssel fogadta. Ha ennek ellenére használta volna az interjúzás módszerét, akkor valószínűleg így kapott adatai nem fedték volna azt a valóságot, amit a részt vevő megfigyelés módszerével tapasztalt meg.

Az interjúra komoly hatást gyakorol maga a felvevő eszköz, a magnó vagy a kamera. Ezzel az eszközzel mindig képbé kerül a „hivatalos külvilág” a kettes beszélgetés kitágul, teret kap. Így előfordulhat, hogy az adatközlő a beszélgetés interjújává válásával már nem feltétlenül a meglévő, hanem a helyzetről sugalmazni kívánt vagy ideális képet adja a kutatónak. Ezt oldhatja az a viszony, ami a kutató és az interjú alanya között van. Hiszen a beszélgetést meghatározza az is, hogy a kutató milyen mértékben épült be az általa kutatózott közösségbe, azaz milyen szinten vált annak tagjává. Bizonyos szinten túl már nem a kívülálló és a közösség tagja között folyik a párbeszéd, hanem ugyanannak a közösségnek két „tagja” között. Ez pedig az interjút „baráti beszélgetéssé” finomíthatja.

Az anyaggyűjtés másik szála a személyes és huzamosabb helyben tartózkodással biztosított részt vevő megfigyelés. A mára már klasszikussá vált Malinowski-fogalom, a „részt vevő megfigyelés” legalább egy évig a terepen tartózkodást jelenti, mely alatt a kutató a helyiek mindennapi életében való részvétellel a jelenségeket önmaga figyeli meg, saját élményeként éli és tapasztalja meg. A részt vevő megfigyelés során szerzett tapasztalatok, információk meghatározója a kutató. Befolyásolja, hogy beépültségének fokától függően a közösségi tudásnak mely szeletét engedi a közösség meglátni és megtapasztalni. Meghatározza a kutató lelki és szellemi beállítódása, nyitottsága, empatikus képessége, intuíciói és még számos külső lehetőség. Fontos, hogy a kutató mennyi időt tölt a terepen, hiszen huzamosabb idő elteltével, egyre mélyebben kerül be kutatózott közösségébe.

A részt vevő megfigyelés és interjúzás anyagát egészíti ki az anyaggyűjtés, dokumentáció fontos és talán leglátványosabb része a fotózás és a filmezés. Ez az az anyagrészt, mely – kellőképpen megvágva – a nagyközönség számára legfeldolgozhatóbb képet ad a terepről. Ezt – hasonlóan az interjúzáshoz és a részt vevő megfigyelés módszeréhez – a kutató személyisége határozza meg, hiszen azt fotózza, filmezi, amit lát, illetve amit látni enged a terep számára.

Összegezve tehát az antropológiai anyaggyűjtés három alapvető pillérét, az interjúzást, a részt vevő megfigyelést és a képi rögzítést, mindezeket legnagyobb mértékben a kutató személyisége, kulturális háttéré, azaz a kutató szubjektuma befolyásolja. Az antropológiai anyaggyűjtés tehát „kutató-függő”, így maga az anyag is a saját tapasztalatokra épülő, szubjektív anyag lesz. Azaz „látszólag tudományos, de nagyrészt saját tapasztalatokra” (Geertz 1994: 358) épülő munka. Ebből pedig következik az a tény, hogy egy antropológiai terepmunkával nem gyűjthető úgynevezett „objektív anyag”, hiszen amennyiben az antropológiai anyaggyűjtés ilyen mértékben épít a kutató által megélt valóság bemutatására, maga a munka is személyes kijelentések tömkelegéből fog állni. Törvényszerű ez, mivel az ott megtörtént dolgokat „csak” az a kutató látta, aki akkor, ott, eltöltötte azt az időt a terepen többnyire egyedül, így a feldolgozott anyagból megszületett tanulmány is az ő általa megélt történések tapasztalatait és az általa levont következtetéseket tartalmazza. Így a terepről, közösségről, rítusról készült munka is mindig csak egy nézőpontot mutat be: az antropológusét. Így az általa készített szöveg csupán a jó néhány lehetséges leírások egyikévé válik. Más kutató ugyanazon a terepen egészen mást is megtapasztalhat.

Az antropológiai terepmunkát nevezhetjük „interszubjektívnek” (Clifford 1999: 164.), mely egyszerre tudományos „laboratórium” és a személyes „átmeneti rítus” keveréke (Clifford 1999: 164.). E kettősség határozza meg az antropológiai írásműveket: a kutató szubjektív megfigyelésének (ld. terepnapló, terepfeljegyzések) és az adatközlők személyes megszólalásának (ld. interjúidézetek) ötvözete. Így más kultúrákról szerzett tudásunkat sok minden által meghatározottnak és kérdésesnek, feltételesnek kell tekintenünk: „az

interszubjektív párbeszéd, a fordítás és a projekció vitatható eredményének” (Clifford 1999: 165.). Mivel ezek a munkák lehetnek igazságot hordozók, de lehetnek félreértés, félrefordítás eredményei is, így „történeteik” sem tekinthetők a kutatott téma egyetlen, kizárólagos történetének, hanem a terep által befolyásolt történetek egyikének.

Tehát, az antropológiai terepmunka eredménye egy szubjektív szempontból gyűjtött anyag, melynek értelmezése ebből adódóan maga is szubjektív lesz. A szubjektívizmus viszont veszélyt is hordozhat magában. Ezzel a ténnyel egy állomásozó terepmunkát végző kutató hamar szembesül. Kérdés az csupán, hogy figyelembe veszi-e az ebben rejlő „csapdákat”, vagy figyelmen kívül hagyva, anyagát „csak” a tudományosság „szolgálatába” állítja.

E kérdés értelmezésére saját terepmunkámból szeretnék példát hozni. Terepemen 1995 óta végzek kutatásokat. Kezdő antropológus hallgatóként évente utaztam a faluba, pár hetes terepmunkát végezni. Minden évben ugyanazt a húsvéti ünnepkört vizsgáltam, elemeztem változásait, köreit és falubeli, társadalmi terét. 1997-ben már mint végzett antropológus kaptam meg azt a lehetőséget, hogy egy évre beköltözök a településre. Ez idő alatt tanítottam a falu iskolájában és elkezdtem a faluközösség, a csoportok és a mindennapok megismerését. Egy év intenzív „bentlakás” a terepen segítette azt, hogy sok szálon kapcsolódjak a közösséghez. A falubeliek hamar helyet találtak számomra a társadalmukban. A „tanárnő” voltam, akit érdekelnek „az itteni dolgok”. A helyem a közösségben akkor véglegesedett, amikor „rokonsági” kapcsolataim kialakultak; a falu egyik szerteágazó familiája régi családi legendák alapján kijelölte helyem az „unokahúgok” csoportjában. Volt már „rokonságom”, megnyílt az út számomra a családi ünnepek felé; keresztelőkbe, lakodalmakba hívtak. Mindemellett tanári pozícióm révén bekerültem a település értelmiségi rétegébe, mely többek közt a falu reprezentációs feladatainak szervezését is ellátta. Szerencsés helyzetben voltam, „rokonaimon” és tanítványaimon keresztül a falu szinte minden nagycsaládjához² eljutottam, a közösségi rétegek több szintje felé is megnyílt a lehetőségem a kutatásra. A kutatási anyag szempontjából „szerencsés év” volt ez, a falu mindennapjait helyi konfliktusok kavarták fel: vallási felekezeti ellentétek alakultak ki, egy helyközi polgármester választás kapcsán nemzetiségi indulatok zavarták meg a mindennapok állóvizét. 1998 őszén jegyzetekkel, kazettákkal és filmes dobozokkal megrakodva tértem haza.

2000-ben és 2001-ben újabb lehetőségeket kaptam arra, hogy többhónapos állomásozó terepmunkát végezzek a faluban. Ezekben a hónapokban egy témában kutattam csupán: a falu nemzetiségi viszonyrendszerét vizsgáltam. Ekkorra már tanári pozícióm elhalványult, viszont előtérbe került a faluba visszatérő kutatásokat végző „rokon” szerepe. Ideális és nagyon hatékony része volt ez a terepen folytatott kutatómunkámnak, hiszen a közösség tagjai ismertek és elfogadtak. Előző tapasztalataimból már tudtam, hogy a kutató témában melyek azok az emberek, akikkel témacentrikus mélyinterjúkat készíthetek. Mindemellett egy évnyi intenzív terepen tartózkodás saját közösségi tudásom tárházát is kibővítette. Megtapasztaltam és láttam nemzetiségi kapcsolataink működését, ismertem a nemzetiségi konfliktusok kezelési mechanizmusainak bizonyos részeit.

2001 nyarán készültem el az anyag elemzését tartalmazó tanulmányom első változatával. Mivel úgy gondoltam és gondolom, hogy a szövegek első számú, értő kritikusai azok, akikről szólnak, ezért elutaztam a faluba, és ott hagytam a tanulmányt a helyieknek

² Nagycsaládon a több rokonsági szálon futó többgenerációs családokat értem.

olvasásra, kritikára. Két várakozásteljes hónap után – mialatt semmi jelzés nem érkezett terepemről a munkával kapcsolatban –, úgy döntöttem, hogy újra elutazom, és személyesen érdeklődöm a szöveg holléte és hogyléte felől. A faluban ez az időszak az ünnep ideje volt; éppen tavaszi legnagyobb profán ünnepkörére készülődött, épphogy túl voltak a családok a fiatalok konfirmálási ceremóniáján, és küszöbön állott a Húsvét is. A falubeliek nagy része a földeken végezte a tavaszi munkákat, az asszonyok az ünnepre készülődven takarítottak, főztek. A falu főutcáján, a Nagyszeren az emberek a porták előtt gyomlálták, kapálták, tisztították az árkokat, készítették az ünnepi felvonulás terét. Nem volt éppen alkalmas ez az idő az elmélyült beszélgetésekre, tanulmányom boncolgatására. Így már nem is lepett meg, hogy ismerőseim, barátaim nagy része, néhány kedves futó üdvözlés és barátságos társalgás után „rövidre” zárta a beszélgetésünket. Az a kevés, ami néhány család idejéből rám jutott, nem volt elég a tanulmánnyal kapcsolatos, számomra oly fontos észrevételek megtárgyalására. Az ismerősöknél tett látogatásaim alatt a szövegről nem vagy alig esett szó, őket jobban érdekelték a hazatért „rokon” nagyvilági hírei. Mindemellett az a néhány megjegyzés, amit a szövegre tettem mehökkentő és elgondolkasztó volt számomra, ugyanis több beszélgetőtársam a tanulmányt „mulatságosnak” találta. Természetesen döbbenet próbáltam rájönni arra, hogy mi lehet a tudományos szövegben „mulatságos” számukra. Ahogy én látom őket? Ahogy ők látatják magukat? Félreértettem esetleg valamit?

Beszélgetéseink alatt nem kaptam választ ezekre a kérdéseimre. Mivel a tanulmánnyal kapcsolatban a fő feladatot az adta számukra, hogy az anonim közölt riportidézetekeket beazonosítsák, arra a következtetésre jutottam, hogy a multság oka számukra egyrészt egymás jellegzetes szófordulatainak felismerése, illetve az a mód volt, ahogy egy kvázi kívülálló, de mégiscsak a faluban huzamosabb időt eltöltő nem falubeli látja őket. Egyhetes tartózkodásom nem sok eredményt hozott számomra a szöveg milyenségével kapcsolatban, így még az évben közöltem a szöveg első változatát egy magyarországi folyóiratban.

Pár hónap múlva a már megjelent nyomtatott tanulmánnyal újra elutaztam a faluba, és ott hagytam néhány példányt főbb adatközlőimnél. Ezután gyorsan peregetek az események. Pár nap múlva telefonáltak, hogy a munkámban van egy komoly hiba, melyen tulajdonképpen az anyag egy részének érvelése alapult: a magyarok románokkal való viszonyának elemzése. Tanulmányomban a falunapok ünnepkörének elemzése kapcsán előkerülő nemzetiségi viszonyokban meghatározónak tartottam a magyar közösség irányító szerepét, míg érvelésem alapján a románok – természetesen az elemzett falunapok ünnepkörének kapcsán – csak számukra a magyarok által meghatározott feladatokat látták el. Ez támasztotta alá, elemzésem alapján, a faluban fennálló nemzetiségi hierarchikus viszonyt. Munkámban a több éve kutatott, évenként ismétlődő ünnepnek egy évét elemeztem. Még élénken éltek bennem a falunapok szervezésének tapasztalatai, előttem voltak saját gondolatmenetemet alátámasztó riportidézeteke, terepnaplóm és terepjegyzeteim. Értetlenül álltam a kritikának ez újabb fordulata láttán. Mi változott meg tavasz óta? Többen olvasták a munkámat? A folyóiratban megjelent nyomtatott formátum révén „hivatalossá” vált a szöveg? A „hivatalosság” más prezentációs módot követel, mint egy „közösségi tag” kutatói kézírata?

Az etikusság határán

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a terepen gyűjtött anyagnak különböző interpretációi vannak, hanem arról, hogy a kutató olyan ismereteket közölhet a tudományos közönséggel,

amelyeket bár a közösség „tagjaként” szerzett meg, de nem feltétlenül tudja, hogy ez az anyag kivihető-e a tudományos közönség elé vagy sem. Mivel a terepen gyűjtött anyag feldolgozásának eredménye, a tanulmány valóságot teremt – olyan valóságot, melyet a nyelv nevez meg, a nyelv ábrázol, katalogizál és vesz mértéket róla (Geertz 2004. február) – ezért válik lényegessé az a kérdés, hogy „ki, kit ábrázol”. Azaz az írás a külső megfigyelő vagy a közösség belső, esetleg a közösségbe beépülő kutató nézőpontját hivatott-e bemutatni. A közösségről, csoportról mit írhatunk le, amit kutatóként megfigyeltünk, amit elmondtak nekünk adatközlőink, esetleg, amit „véletlenül” megtudtunk?

A kutató minél több időt tölt el a terepen, annál jobban megtalálja helyét a közösségben (illetve annál jobban elhelyezi őt a közösség), olyan kapcsolatokat alakít ki, melyek már nem csak az „adatok” gyűjtésére irányulnak. A kutató bekerülhet baráti csoportokba, bizonyos rítusok révén akár rokonsági hálózatokban is (ld. keresztszülőség, fogadott rokonság) helyet kap. A beépülés „mély fokán” készített interjúk, beszélgetések sok olyan adatot, véleményt, gondolatot tartalmazhatnak, melyeket a beszélő nem a kutatónak mesél el, hanem a „baráttal”, a „jó ismerőssel” beszél meg. Ezek azok a „belső tudást” magukban hordozó beszélgetések, melyek során a kutató „mély információk” birtokába jut.

A belső tudás elnyerése csak közösségi tagként érhető el, ez a hosszú, aktív terepmunka alatt idővel magától adódik. Mindemellett ennek a tudásnak egy része a közösségbe befogadott és elfogadott „már nem idegen” által szerezhető meg. A probléma ott van, hogy aki rendelkezik a „közösségi tudással”, annak tudnia kell, hogy a meglévő információiból mi az, ami megírható, publikálható, és mi az, ami nem. Kérdés csupán az, hogy rendelkezik-e egy kutató a „közösségi tudással”? Többéves terepmunka után egy kutató – remélhetőleg – rendelkezik a tudás bizonyos részével, de az is lehetséges, sőt valószínű, hogy a tudás teljes egészével soha nem fog rendelkezni.

Mivel nincs egyetlen lehetséges leírás, ezért nem csak a félreértelmezés veszélye van benne az anyagban, hanem az is, hogy a kutató olyan információt is közöl, melyet a kultúra teljes értékű hordozójaként nem tenne meg. Mivel pedig olyan közösségről, közösségekről írunk, melyeknek az élet minden területére kiterjedő normarendszerével nem vagyunk maximálisan tisztában (maximálisan lehet, hogy soha nem is leszünk), így az adatfeldolgozásnál könnyen eshetünk az „elszólás” csapdájába. Talán kiküszöbölhető ez azzal, hogy az elkészült tanulmányt legértőbb kritikussaink, a kutató közösség tagjainak kezébe adjuk, de fennállhat a veszélye annak is, hogy mindennek ellenére sem tudunk meg félreértéseinkből semmit. A kulturális antropológia módszerével végzett terepmunkának komoly veszélye ez. Mindannyian tudjuk, hogy a terepen való munka végzése közben nem a tereppel állunk „szemben”, hanem emberekkel, csoportokkal, közösségekkel. Nem csak nekünk vannak velük „szándékaink”, hanem ők is különböző elvárásokkal fordulnak felénk. Ahogy ők „kiszolgáltatják” magukat, megosztják velünk belső ügyeiket, megengedik, hogy idegenként részt vegyünk szertartásaikon, ugyanúgy „elvárják” azt is, hogy munkánk, írásunk megfeleljen az általuk önmagukról alkotott képnek. Nem könnyű feladata ez az antropológusnak, hiszen a „határról” tekintett összefüggések néha egészen mások, mint a belülről kifelé vetített képük.

Tudnunk kell, hogy ahogy a „nyelv hatalom” – hiszen csak a nyelv áll rendelkezésünkre, hogy közvetítsük az általunk kutatót kultúrát – ugyanúgy a hatalom eszközét tartjuk akkor is kezünkben, amikor a terepen gyűjtött anyagot a nagyközönség elé visszük. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a „feldolgozott adatok” és levont következtetések, külső értelmezések és általánosítások egy nem tudományos közegben gyűjtött anyagot tudományosság közegébe tesznek át. Kérdés az csupán, hogy tudatában vagyunk-e annak,

hogy munkáinkhoz összegyűjtött anyagot milyen mértékben szolgáltatathatjuk ki a tudományos közéletnek.

Felhasznált irodalom

- Barley, Nigel 2001. Antropológus a terepen. Feljegyzések a sárkunyhóból. *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre43/barley.htm>
- Barth, Frederik 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. London
- Bazin, Jean 2001. Antropológia: másság vagy különbség? *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre42/bazin.htm>
- Bruner, Edward M. 1999. Az etnográfia mint narratíva. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest 181–197. p.
- Clifford, James 1999. Az etnográfiai allegóriáról. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest 151–181. p.
- Clifford, James 2002. Térbeli gyakorlatok. *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/clifford.htm>
- Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó
- Geertz, Clifford 1995. A tény után. – Részletek a könyv egyik fejezetéből – *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18/10.htm>
- Geertz, Clifford 2002. Darabokból álló világ (a kultúra és a politika térképének megváltozása) *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/geertz.htm>
- Geertz, Clifford 2002. Diszciplínák (A kulturális antropológiáról) *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre47/geertz.htm>
- Godelier, Maurice 2001. Szociálandropológia vagy kultúrakutatás? – francia, brit és amerikai etnográfia – *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre43/godelier.htm>
- Malinowski, Bronislaw 2002. A Nyugat-csendes-óceáni térség argonautái. *Café Babel*, 2002. nyár 43–57. p.
- Marcus, George E. – Fischer, Michael M. J. 1995. Az antropológia mint kultúrakritika. *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18/14.htm>
- Rosaldo, Renato 2003. Az objektivizmus után. *Café Babel* 1–2./ 73–85. p.
- Stewart, Michael Sinclair 1993. *Daltestvérek*. T-Twins Kiadó, Budapest MTA Szociológiai Intézet
- Wolf, Eric R. 2000. Az antropológia a hatalmi erőterben. *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/wolf.htm>